

Віктор АНДРУЩЕНКО
 доктор філософських наук, професор,
 академік НАПН України,
 член-кореспондент НАН України,
 ректор Національного педагогічного
 університету імені М. П. Драгоманова,
 Президент асоціації ректорів педагогічних
 університетів Європи, головний редактор
 часопису (м. Київ)

Ключові слова: цивілізація, культура, цінності, освіта, конституція.

У статті обґрунтовується актуальність пошуку шляхів подолання сучасної цивілізаційної кризи, обумовленої дефіцитом духовності в усіх сферах людського життя. Майбутнє, яке б відповідало нагальним людським потребам у їх гармонічному поєднанні, може бути тільки одним – «цивілізацією культури». Як бажаний ідеал, вона базується на принципах природозбереження, людиновимірності, свободи творчості і вільного розвитку людини, права вибору, торжества людського духу над силами природи й обставинами, створеними суспільством. Цивілізація культури, наголошується у статті, базується на любові до людини, природи, довкілля. Любов – той незаперечний камертон, за звучанням якого вибудовується освіта, виховується людина як найвища цивілізаційна спільність.

УДК 17.022.1:37.03

ЦИВІЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ

© Андрущенко В., 2015

**У майбутнього є декілька імен.
 Для слабкої людини ім'я майбутнього –
 неможливість.
 Для малодушного – невідомість.
 Для глибоко мислячої і доблесної
 людини – ідеал.
 Віктор Гюго**

ризіві процеси, що охопили нині світ і Україну, інтенсифікують пошуки того «найкращого майбутнього», до якого завжди прагнули люди. Яким воно уявляється нині, якими шляхами його можна досягти, які ресурси треба мобілізувати, щоб шлях до майбутнього був якомога менш тернистим і суперечливим? Відповідей та пропозицій щодо цього більш ніж достатньо. Представники владних структур, вчені мужі і пересічні громадяни з однаковою наполегливістю відстоюють власне бачення майбутнього, шлях України до нього, своє місце (і роль) у загальному процесі його досягнення. На жаль, ці пропозиції мають здебільшого вузькокорпоративний характер, не враховують уроки історії, упереджують трактуючи сучасні соціокультурні ре-

алії, підпорядковують прогнози інтересам певної соціальної групи (або ж політичної сили), представниками якої є їх суб'єкти. Загальний погляд на історію розвитку цивілізації, місце України в цивілізаційному процесі, закономірності розвитку і контури майбутнього практично не проглядаються. Складається враження, що нинішня мисляча еліта скотилась на манівці історії, зосередилась на дріб'язковій проблематиці й працює тільки на «злобу дня» і не більше. Друкована продукція переповнена міркуваннями щодо організації чергових виборів, прогнозу кількості голосів, які мають набрати ті чи інші представники реальних і віртуальних політичних партій та об'єднань на чергових (позачергових) виборах, розпуску парламенту, загострення чи нормалізації стосунків з Росією, цін на газ і т.п. Нині до цього додалися проблеми, пов'язані з анексією Криму та агресією Росії на Донбасі, спалахом міжнародного тероризму. Роздуми про майбутнє, а отже, й опрацювання загальної стратегії розвитку суспільства і держави відкладаються на невизначений термін. Рутинна повсякденність поступово розмиває обриси того суспільного ідеалу, з яким проголошувалась незалежність, здійснювався історичний референдум 1991 року, формувались засади державності, розпочинався процес відродження національної культури.

Обмежені в доступі до ідеалу люди втрачають віру, знижують творчу активність. Услід за цим помирає останнє пристанище вільного духу – «надія». Натомість поширюється невпевненість, розпач, бродіння умів, зростає кількість скоєних злочинів та суїцидів. Практично типовим стало явище «порожнього погляду» і безраднісного обличчя молоді. Зростає імміграція. Україну покидають соціально активні люди, як правило, молоді, які не бачать перспективи для себе в суспільстві. Спостерігається відтік від державних справ розумних, креативних, дієздатних особистостей. Перефразовуючи слова великого Гегеля, можна сказати, що «нинішня історія України пишеться переважно сі-

рими фарбами на сірому полотні повсякденності».

Повернення людей до ідеалу, відродження віри і надії на краще майбутнє є коли б чи не головним завданням сучасності. Відомо, що кількість різноманітних прогнозів стосовно майбутнього людства не має меж. Одні з них викликають повагу і довіру, інші – викликають хіба що посмішку. Однак не в цьому суть. XXI століття актуалізує інші завдання. Перехід людства від індустріальної до інформаційної епохи загострює глобальні загрози розвитку цивілізації, ставить **проблему виживання людини** як виду «*homo sapiens*». Людей цікавить нині вже не просто прогноз майбутнього, яким би обґрунтованим він не був, а те, як зберегти життя цивілізації як унікального творіння великого Космосу, де взяти ресурси (і які) для забезпечення сталого людського розвитку. Саме тому найсвітліші уми цивілізації знову і знов повертаються до історії, намагаючись досягнути її уроки, «біфуркаційні зони» її суперечностей, визначитись у реаліях сьогодення й на цій основі виявляти можливі лінії (і ресурси), за якими людство «продовжить своє існування» на більш-менш прогнозованому відтинку своєї історії.

Тож які головні уроки подарувала нам історія? Не претендуючи на закінченість і незаперечність, сформулюємо деякі попередні висновки, які могли б слугувати відповіддю на поставлене питання:

- перше, історія «відкрила людству його власне обличчя», показала природу, сутність якої є продуктивна праця і креативне мислення (дух);
- друге, вона навчила людину жити, творити і перемагати «керуючись власним розумом»;
- третє, історія поставила завдання формування інтелектуально насиченого, раціонально зваженого життя, розумного способу його організації;
- четверте, вона «намалювала бажану картину» майбутнього як світу без воєн, людських жертв і руйнації культурних цінностей;

• п'яте, історія переконала в необхідності «благоговіння перед життям», поглиблення міжкультурної комунікації на засадах толерантності, солідарності, індивідуальної і колективної праці (і співпраці) заради майбутнього.

За цими висновками проглядається філософія І. Канта і Г. Гегеля, А. Швейцера і В. Вернадського, можливо, М. Ганді і Л. Толстого, А. Сахарова та ряду інших представників гуманістично мислячої еліти людства. Це правильно і це – справедливо, адже саме згадані мислителі визначили перспективи, які базуються на загальнолюдських потребах і цінностях: «вічного миру» і «морального імперативу» (І. Кант), «розумно організованої дійсності» (Г. Гегель, В. Вернадський), «благоговіння перед життям» (А. Швейцер), «досягнення ненасильницького способу життя та спілкування народів і культур» (М. Ганді).

Сучасна футурологія є продовженням їхніх видатних ідей з єдиним очевидним додатком: зазначені висновки (і завдання) історії можна реалізувати на шляху розвитку (удосконалення, модернізації) того унікального, побудованого людиною, середовища, у якому здійснюється її життєдіяльність, яке притаманне лише людині й відповідає усім людським вимірам. Мова йде про «культуру» – «другу природу», створену людиною завдяки праці. Опредметнені в культурі людські якості, головним з яких є її (людини) розум, характеризують не тільки суспільство майбутнього, але й людину, яка його створює. А це означає, що майбутнє, яке б відповідало усім людським потребам, може бути тільки одним – «цивілізацією культури». На її формування і мають, на наш погляд, орієнтуватися сучасні соціальні та гуманітарні науки.

Що ж таке «культура», і чому саме на неї покладаємо ми основні надії на майбутнє? У широкому розумінні «культура» – це «надбання людства», отримані через перетворення природи для забезпечення свого існування. В основі культури лежить праця, ширше – суспільне виробництво, завдяки якому створюються матеріальні і духо-

вні предмети, що забезпечують життєдіяльність людини. Останні і є предметами культури. Але не всі. Людські творіння стають «культурою» тільки тоді, коли вони органічно входять в життєвий процес, забезпечують його існування і розвиток. Культура виступає своєрідним зрізом суспільно-історичного процесу з боку його людинотворчого змісту, сферою, де об'єктивні закони, не втрачаючи об'єктивності, підкоряються людським цілям для задоволення людських потреб. Зазначений зріз характеризує, принаймні, три умови, поза якими про культуру у філософському значенні слова говорити не можна. Перша з них стосується «участі предмета» (речі, ідеї або відношення) у розвитку сутнісних сил і здібностей людини.

Можна досить упевнено стверджувати, що культурою є лише те, що сприяє утвердженню людини як людини, розвиває її сутнісні сили і здібності, звеличує особистість. Друга умова стосується глибини освоєння людиною загальнокультурного змісту предмета. Незрозуміла, неосвоєна річ (ідея, процес, відношення), своєрідна «річ у собі», не є предметом культури, не може бути використаною адекватно до її культурного призначення. Третя умова пов'язана з включенням предмета в контекст загальнолюдської практики. Ті чи інші предмети, що через унікальний збіг обставин опинились за межами практики, утрачають (нерідко назавжди) загальнокультурний зміст. Нормальне функціонування культури вимагає безпосередньої життєвої реалізації, чуттєвої відкритості цінностей для суб'єкта. Культура постає як опредметнена сутність людини. Міра розвитку культури визначається мірою розвитку людини.

Таке розуміння культури дає можливість диференційовано підійти до історичних типів цивілізації, визначити їх місце та роль у загальнолюдській історії. Аграрну епоху навряд чи можна повною мірою вважати цивілізацією культури. Те саме стосується індустріальної епохи й першої стадії епохи інформаційної. «Надбання» у них, створювані людьми, належали людині лише част-

ково. За умов існування суспільних антагонізмів єдність людини та культури є умовною. Людина начебто й утілює в предметі свій розум, почуття, майстерність, інші сутнісні сили, однак майже завжди, відразу і назавжди втрачає над ним (цим витвором) власний контроль. Результати її діяльності належать іншому, як правило, тому, хто має капітали. Тут усе обертається на свою протилежність, міняється місцями: історія, що мала б бути історією існування людей, перетворюється на самостійну надлюдську субстанцію, засоби стають цілями (бо ціль виправдовує засоби), а цілі постають у ролі простих засобів; людина втрачає людське ество, а мірою її багатства (замість дійсних якостей) стає обсяг її приватної власності. Замість того, щоб отримати насолоду від створеного власними руками та розумом, від спілкування з культурою, людина вимушена витримувати її тиск, бо культура для неї стає чужою, відчуженою. Вона втрачає гуманістичний характер і фактично перетворюється на антикультуру.

Цивілізація культури, як бажаний ідеал, базується на інших принципах. Першим серед них є принцип збереження тієї єдиної і неповторної основи, завдяки перетворенню якої створюється культура. Мова йде про «природу», захист якої від руйнівних впливів з боку сучасної цивілізації є головною умовою виживання і розвитку людства. Аксіоматичним є положення про те, що саме природа є основою людського життя. З природи людина «черпає блага», повертаючи природі (для переробки) залишки своєї виробничої діяльності. Природа – це своєрідне лоно людської цивілізації. Людина є частиною природи. Вона «зіткана» з полотна природи. У ній немає нічого такого, чого б не можна було зустріти в природі. І все ж... У системі взаємодії «природа – людина» головним складником є не природа, а людина. Це обумовлено «надприродним» – соціальним – статусом людини, яка, використовуючи природу, переробляючи її своєю працею, «робить природу своєю власною частиною». Своїм практичним ставленням до світу людина стверджує форми свого люд-

ського буття в ньому, створює свій особливий світ, відмінний від світу природи, предметного його, створює культуру. Цивілізація культури в цьому вимірі постає як соціальне узагальнення й олюднення природи людською діяльністю, людина – як носій діяльності (і природна істота), як суб'єкт культури. Однак «перетворювати природу» людина має не свавільно, а лише «за законами самої природи». В цьому суть цілеспрямованого освоєння природи, її соціалізації, олюднення. Цивілізація культури утверджується як результат людського ставлення (відношення) до природи, тобто за принципами екологобезпечних технологій. Екологічна ситуація в Україні нині позначена знаком біди. Й до тих пір, доки ми не налагодимо екологозберігаюче виробництво і споживання, доки екологічні свідомість, почуття і культура не стануть нормою повсякденної поведінки людини, про цивілізацію культури можна лише мріяти.

Другим, не менш фундаментальним, принципом цивілізації культури є принцип людиновимірності всього того, що створюється як предмети культури. Знамените кредо античності «людина є мірою всіх речей» сьогодні набуває більш глибокого, ємного й резонансного звучання. Власне, мова йде про те, що ні природа, ні створені на її основі предмети (культури) не повинні домінувати над людиною, руйнувати її сутність, замулювати життєтворчі джерела. Усе, що суперечить розвиткові людини й утвердженню людяності, до культури відноситься умовно, є культурою лише за джерелом свого походження, а не за суттю. Скоріш, його можна назвати «антикультурою» і розглядати як таке, що має місце в нашому житті, але до утвердження самого життя (як життя щасливого й людяного, тобто – культурного) має побічне відношення. Свавільна діяльність нерідко створює ситуацію, коли природа, як до речі й створена людиною техніка, нерідко «повстають проти людини» (М. Бердяєв). Упередження останнього можливе лише на шляху організації життєдіяльності за принципом людиновимірності. Саме саме така

організація життєдіяльності створює предмети «для людини», тобто предметно-природне поле її життєдіяльності як людини, а не просто живої істоти.

Третім принципом цивілізації культури є принцип свободи творчості й вільного саморозвитку людини. Культура створюється діяльністю людини. Однак не всяка діяльність є культуро-, а тим більше – людинотворчою. Злочинну діяльність навряд чи доцільно називати «культурною». Подібне ж стосується й діяльності людини, яка працює по нужді або під примусом, перебуваючи в «полоні духу», працює підневільно. Статус «культуротворчої» діяльність здобуває тільки тоді, коли в полотні природи вона реалізує «людські цілі» власне творчим вільновиявленням. Цивілізація культури є уособленням утілення в природі загальнолюдських цілей і цінностей, причому, не під тиском об'єктивних чи суб'єктивних обставин, «не «з під батога», а як процес реалізації власної свободи і творчості. Людина сама вибирає варіанти діяльності. Вона шукає засоби її здійснення, шляхи задоволення своїх потреб... у межах суспільно-історичної необхідності. Саме тут вона стверджує свою свободу, яка зумовлена пізнанням необхідності і не зумовлена ним; спирається на розум і водночас пориває з його порадами; рахується з об'єктивними обставинами й водночас нехтує їхніми вимогами. Міра особистості безпосередньо визначається рівнем її свободи. Свобода є своєрідним показником людяності, одним із визначальних чинників її сутності, а отже – сутності суспільства культури. Цивілізація культури є уособленням свободи, вільного саморозвитку особистості. Об'єктивні та суб'єктивні передумови для цього в Україні лише формуються.

Четвертий принцип розгортається як право людини бути собою в природному і людському середовищі. Цивілізація культури є середовищем миролюбства, толерантності, співпраці на основі поваги до людини і народу у тих вимірах, на які вони заслуговують, поваги до думки кожного, визнання права вибору й діяльності відповідно до норм культури.

П'ятий і останній принцип цивілізації культури – це принцип торжества людського духу над силами природи й обставинами, створеними суспільством. Життєдіяльність людської спільноти базується на загальнолюдських цінностях, головними серед яких є віра, надія і любов. Сучасна цивілізація, на жаль, розгортається як «суспільство споживання», засноване на філософському прагматизмі (Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Дьбюї), практичному призначенні пізнання та діяльності, проголошеними як «істинні цінності», як єдино корисні або зручні. Цю світоглядну настанову поглибили приватновласницькі та ринкові відносини, що глобалізуються. З особливою гостротою вони постали в країнах, які ще недавно «будували соціалізм на основі загальнодержавної власності». Але не тільки в них. Навіть у країнах «розвинутої демократії» ринок довів ситуацію до абсурду: розум, на який людство поклало основні надії щодо більш-менш упорядкованого й забезпеченого майбутнього, полонили гроші, матеріальні блага, швидкий успіх і необмежена влада. Човен цивілізації надто різко нахилився на один бік. Люди «забули про Бога», відкинули мораль, «приватизували» право й «побігли вперед», не помічаючи того, що біжать у напрямі до прірви. Як і пророкувала Біблія, «сліпці» стали «поводирями сліпців». Розмова про майбутнє людства в цій ситуації стала більш ніж проблематичною.

І все ж вона відбувається. Її головним мотивом усе більш рельєфно стає звернення до поняття культури, сутність якої розгортається через категорії розуму (креативності, інтелекту, освіти, науки) і праці (творчості, активності, свободи). Людство все з більшою впевненістю підходить до думки про те, що «вирівняти човен» може лише культура (освіта, наука), яка урівноважить ринкові відносини духовністю, поверне людину до Бога, забезпечить реалізацію людських відносин у всіх сферах матеріального і духовного буття людини і суспільства.

Жартівливо, а може й серйозно ми часто запитуємо один одного: «Якщо ти та-

кий розумний, то де ж твої гроші?», забуваючи при цьому, що життя одночасно запитує й про обернене: «Кому потрібні твої гроші, якщо... немає здоров'я, якщо син чи дочка, не дай Бог, стали наркоманами, злочинцями, якщо руйнується сім'я...» і т. д., і т. п. Переваги, які надає кожен зазначеним цінностям, щоправда, нерідко в ситуації, доведеній до абсурду, підтверджуються практикою. Історія засвідчує, що, крім «успіху», «багатства», «влади», є більш вагомими цінностями – «здоров'я», «сім'я», «діти», а далі – «державна», «культура», «люди»... І все це – духовність – найбільш високе достоїнство, яким Бог обдарував людину. Не перекреслюючи прагматизм ринкових відносин, їх утвердження є закономірністю історичного процесу – цивілізація культури наголошує на необхідності їх урівноваження силами людської духовності, провідними, опірними символами якої є віра, надія і любов.

Цивілізація культури є уособленням глибокої віри у силу людського духу, насамперед, інтелекту, його здатності у пізнанні навколишнього світу і самого себе, віри в людину і її здатність до раціональних перетворень, які забезпечать майбутнє, віри у суспільство, яке вибудовується суспільно корисною і доцільною працею. В його основі – глибока надія на людину, яка знайде вихід із будь-якої ситуації, відшукає й застосує ресурси, які забезпечать досягнення людських контурів життя. Цивілізація культури базується на любові до людини, природи, усього навколишнього світу і саме в любові знаходить той незаперечний камертон, за звучанням якого може бути вибудована реальність, співвимірна з нашим уявленням про людину як найвищу цивілізаційну цінність.

Система координат, що визначається принципами, на яких формується цивілізація культури, є дороговказом і основою подальшого розвитку освіти в її національному, регіональному та глобальному вимірах. Зрозуміло, що це, як свідчить історичний досвід, завдання не з легких. «Цивілізація споживання», що є реальністю, багато в чому не потребує акцента-

ції на духовності, яка визначала б смисли, зміст і цілі освіти. Зміни в цьому балансі й має забезпечити орієнтація людства, національних спільнот, існуючих систем освіти на цінності цивілізації культури. Особисто ми, колектив Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, намагаємось працювати саме в цьому напрямі, сподіваючись, що саме за таких умов можливе подолання наслідків, за висловом І. Валлерстайна, «морального колапсу», породженого утвердженням «цивілізації споживання».

Реальним утіленням зазначеної стратегії університету є прийняття за нашою ініціативою на Другому Форумі Асоціації ректорів педагогічних університетів Європи (травень 2013 р., Франкфурт-на-Майні, Німеччина) у Гете Університеті документу стратегічного значення – аксіологічної платформи підготовки Нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття. Цінності, задекларовані в ньому, мають загальнолюдське значення і відповідають принципам цивілізації культури. Документ отримав амбітну назву: «Педагогічна конституція Європи». У своїй промові на форумі пані Доріс Пак, член Європарламенту, Голова Комітету з питань культури і освіти Європейського парламенту, «гаряче підтримала» нашу ініціативу і прийнятий документ.

«Педагогічна конституція Європи» закріплює спільну платформу цінностей, актуальну для всіх країн і народів європейського континенту і всього світу. Це – людиноцентризм, толерантність, миролюбство, екологічна безпека, дотримання прав людини, солідарність. Підготовка педагогів за єдиною шкалою загальнолюдських цінностей і з урахуванням національних особливостей є тим головним остовом, навколо якого мають здійснюватися інноваційні перетворення педагогічної освіти в Європі і нашій країні. Орієнтуючись на зазначені принципи, ми, сподіваємося, зможемо знайти відповіді на виклики епохи та забезпечити виховання молодого покоління в контексті загальнолюдського досвіду та цінностей, духу гуманізму і людинолюбства.